

НАРІЧЯ. ГОВОРИ. ГОВІРКИ

Людмила Колеснік

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ТА ВІДОНИМНІ НАЗВИ ЛЮДИНИ В ПОКУТСЬКО-БУКОВИНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Досліджуючи діалектну лексику на позначення рис людини, звертаємо увагу на взаємопереходи апелятивів у власні назви-прізвиська. Найчастіше це лексеми з характерологічним значенням, за допомогою яких вербалізують, ословлюють особливі виразні чи нестандартні риси зовнішності людини, наявність фізичних вад, специфіку вдачі людини. Дослідники зauważають, що «...номінативні процеси в цій тематичній групі лексики певною мірою відрізняються від тих, які виявляються в конкретно-предметній лексиці» (Леснова В. В. Номінація рис людини в східнослобожанських говірках. — Луганськ, 2004. — С. 17; далі — Леснова). Проаналізуємо функціонування віднімних та відапелятивних назв на позначення рис людини в покутсько-буковинських говірках.

Учені по-різному трактують поняття «прізвисько» (Шульська Н. М. Прізвисько як об'єкт наукового опису (до дефініції терміна) // Вісник Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Філологія. — Вип. XXIX — XXXI. — Івано-Франківськ, 2011. — С. 292—296), але в кожній дефініції зазначено, що це характерологічна назва, яка відбиває характерні особливості позначуваного.

Самі діалектоносії всі номінації, якими характеризують людину, називають прізвиськами. Їх вважають образливими,

особливо порівняно з прізвищами та іменами. Тому в діалектологічних експедиціях можна почути: *Ў нас ти́ пер н̄р' ізвиск і́й ни́ма / ни в'ї гаду́йт / ко́ліс то́ було ў́с'ако і́ ниод́нако* (Вс) (Матеріал зібрано у 82 н.п. Буковини і Покуття; список населених пунктів наведено в кінці статті). Як зазначають дослідники, прізвиська, виконуючи комунікативну, емотивну, волонтерську функції, залишаються і сьогодні «дуже важливим компонентом системи народно-побутового іменування» (Осташ Р. І. Із життя сучасних українських прізвиськ. 1. // Українська пропріальна лексика: м.-ли наук. семінару (13-14 вересня 2000 р.). — К., 2000. — С. 116).

У творенні характерологічних назв простежуємо два процеси: онімізацію — перехід загальних назв у власні та деонімізацію (зворотній процес).

За нашими спостереженнями, онімізаціїї визнають характерологічні назви з семою ‘зовнішні риси людини’. У покутсько-буковинських говорках на позначення людини з великими губами поширений номен *гу́батий*. У говорці смт. Заболотів поширений тотожний відапелятив: *To бу́ ю́ Анд́р'їй коло́ баби / то Че́р'омух'їн / то бу́ ю́ Анд́р'їй Гу́батий* (Зб); *а ѿ́ нас там бу́ло на́ вулиці / ка́зали: «Митро Гу́батий н̄ і́ шо́ю»* (Зб). Номен *но́сатий*, активно вживаний на позначення людини з великим носом, як власна назва функціонує в говорці с. Зелений Гай: *У нас бу́ла од́на јж'їнка / ро́била до́йарко́у / но́ та́кий н̄ і́с мала́ до́йгій / то ми так ка́зали і́ї А́н:а Но́сата* // *то ю́же см'ї́йалиси / ка́жут: «Kom'ра А́н:а?» — «Но́сата»* (ЗГ). Іноді прізвисько стає основним засобом ідентифікації особи в мікросям'ї. Назва зі зневажливим відтінком *клан'їцатий* < *клан'їці* ‘ікла, зуби тварин’ — очевидно, похідне утворення від [кла] ‘ікла’; п. *kly* ‘тс’ (Етимологічний словник української мови. — К., 1985. — Т. 2. — С. 453), поширенна на всій досліджуваній території на позначення людини з великими зубами, у говорці смт. Лужани функціонує як відапелятивне прізвисько. Це не єдиний, але найбільш поширений номен жительки села. Для порівняння — *Ли́с'ун'а Клан'їцата* — явище поодиноке. Це підтверджує тезу Р. І. Осташа про те, що «...у побутовому мовленні деколи прізвисько бере на себе ніби функцію імені, інколи замінює прізвище...» (Осташ Р. І. Із життя сучасних українських прізвиськ. 1. // Українська пропріальна лексика: м.-ли наук. семінару (13-14 вересня 2000 р.). — К., 2000. — С. 116).

їнських прізвиськ. 1. // Українська пропріальна лексика: м-ли наук. семінару (13-14 вересня 2000 р.). — К., 2000. — С. 115). Зневажливий відтінок слова, яким названо жінку, виражає й неприязнє ставлення односельчан. Як відапелятивна власна назва в одній із говірок поширений номен *шмар¹кати* ‘сопливий, у якого течуть з носа сопли’: *To ко¹ліс ¹най¹т¹к¹* наз¹вали / *та¹к¹и*
ў нас буў Іван Шмар¹кати / *так і ўмер // Іван Шмар¹кати*
та¹к¹е *було н¹р¹ізвиско / в’ін ўже* ї ни буў *шмар¹кати* / *али так*
си ли¹ши¹ до с¹мерти Іван Шмар¹кати (Зб). Іноді в говірці як системі функціонують і апелятив, і відапелятивна власна назва. На основі метафоричних перенесень утворено чимало вторинних номенів на позначення рис зовнішності і вдачі людини, які часто містять оцінку позначуваного, «яка залежить від ситуацій, дій, характеристик, що лежать в основі переосмислення, і тому не випадково їх використовують здебільшого при негативній характеристиці людини» (Леснова, 110). У буковинських говірках базою творення вторинних номенів нерідко є назви тварин. Так, для характеристики людини з курчавим волоссям у буковинських говірках найуживанішим є номен *куче¹р’авий*, у деяких говірках значення уточнено порівнянням *куче¹р’авий* *йак ба¹ран* (Км, Рх), в інших — поширений вторинний номен *ба¹ранчик* (Зб, Кж, Ркш); у говірці смт. Заболотів фіксуємо тотожну відапелятивну назву: *Xто то Ба¹рашка буў? Са¹й¹ак / то ѿ¹му Ба¹рашка і со¹годни* *каждут // ма¹лим ка¹зали*
їму Ба¹рашка і це¹льво і ти¹пер (Зб). Інколи це не прямий, а лише асоціативний зв’язок між живою істотою (твариною, птахом, плазуном і под.) і людиною. Такі асоціації можуть бути часто передбачуваними, наприклад, за зовнішньою ознакою (довжина ніг) жінку називають похідними від апелятиву *брол’ер*: *Брол’ерка! / Бройл’ерка // тут¹ була та¹к¹а* *коло нас на ро¹бот¹к¹ і*
/ ўна та¹к¹и *до¹уг¹ і* *ноги* *мала // ми* *каждим:* «*A¹ди / n¹иш¹ла*
Бройл’ерка» // *проз¹вали* *їй* *Бройл’ерка* *і ѿ¹с¹о // А* чо бройлерка? // бо ѿна *ноги* *до¹уг¹ і* *майе* (Зб). У говірці с. Зелена чоловік має евфемістичне прізвисько, похідне від зоономена: *Ў нас буў*
шофер на бри¹гад¹ і / та¹к¹и *ри¹жен¹к¹и* / *шофером / та¹к¹*
моло¹дій / а це¹ ма¹ с¹тарши¹ каже на *него:* «*Tu* *Сон’ашник!*» // *A* *то¹й* *до¹ого* *ни* *думайе / ѿ¹му* *прози¹валиси* *Коко¹ве¹ука /*
а в’ін *каже / ну /* *ни* *с¹каже* *Коко¹ве¹ука /* *али* *кажи* *їо¹му:*

«*А ви — Ноч на Пт’їца!*» // *I так то Ноч на Пт’їца і зараз ка-жут // А коковевка — це шо таке?* // *ну / це / шо мої чит / /сови // а це йо / му / дали // а з’найти чо називайут йо / го?* // *ў н’ого оч’ї / сив’ї та /к’ї i / суда переніс’я: а / воно / йак ў коко / ве / юки / похожий та /к’ї на коко / ве / юку* (Зл). Хоча мотивом називання в цьому випадку є зовнішня схожість, однак «...у прізвиська часто переходять назви, які в мовній традиції виступають символами певних фізичних і моральних рис...» (Сеник Г. В. Назви тварин як мотиви номінації (на матеріалі прізвиськ Наддністрянщини) // Традиційне і нове у вивченні власних імен: тези доп. міжнар. ономаст. конф. (Донецьк; Горлівка; Святогірськ. 13-16 жовтня 2005 р.). — Горлівка, 2005. — С. 31).

Описуючи зовнішність людини чи характеризуючи її вдачу, мовці спираються на усталені естетичні та етичні норми, відомі в суспільстві. Найчастіше об’єктом зневажливого ставлення, відповідно — і називання, стають негативні риси характеру, аморальна поведінка людини. Зокрема, на позначення людини, яка постійно обманює, загальновідома лексема *брехун*, яка в смт. Заболотів є прізвиськом одного з мешканців: *Ну / бо в’ін бре / хау / добре* // *i так йо / му ка / зали: «П’їшио ѿ Бре / хун!» / бо в’ін шо гово / ри ѿ / a ѿсе бре / хау / в’ін i / деколи n / ра ѹду ка / зау / /али ѿже ни / було / в’іри / шо в’ін / кажи n / ра ѹду* (Зб). У значенні ‘відлюдькувата людина’ в покутсько-буковинських говірках вживають лексему *дика* (Нл, СтЖ), яка також функціонує і як прізвисько: *Інф. 1. Це / тайак Ma / rus’я / ца / во Йаро / ва // Інф. 2. A / /Дика!?* // *Інф. 1. Во / на / можи ни / л’уби н’ї ком / пан / ійу / ни / чо* (СтЖ). У говірці с. Рухотин фіксуємо прізвисько *Ko / n’їйечка*, утворене від вторинного номена, яким називали скупу людину: *Ў нас ѹе n / p’їзвис’ко Ko / n’їйечка / бо за ko / n’їйку ў / дависи* (Рх).

Іноді прізвисько однієї людини поширювалося всіх представників роду: *Hap / риклад м’її / тато називависи Нико / лай / a / д’ід Олек / сандир / то / баба нес / тила / д’іда / таї ка / зала San / дулко / то так м’її / тато i / яа i / мой / д’іти San / дулов’ї / прозивалиси San / дула* (Мх). Прізвиськом діда *Пас’ишник* (який справді був пасічником) у говірці с. Іспас називають усю родину, хоча ніхто з них зараз не пасічникує.

Не менш продуктивним способом творення характерологічних назв у діалектному мовленні є деонімізація — перехід

власних назв у загальні. Цей процес тривалий у часі: спочатку назва функціонує як прізвисько конкретної людини в конкретній говірці, і лише з часом оригінальна форма, семантика назви зумовлює її вживання стосовно інших людей. Наприклад, для позначення опецькуватого чоловіка в говірці смт. Лужани функціонує відонім *Стец'ко* (Лж) — головний герой твору «Сватання на Гончарівці», *Йазилката* *Фес'ка* (Гр) — казковий персонаж; у говірці с. Луковиця у значенні ‘рум’яна червонощока дівчина (жінка)’ поширене усталене порівняння *йак Чоро́н'итова мама:* *У од'ного чоло́віка ю́мерла мама / / дужи чир'вона була / i то су́б'ї ўз'али ѿ си́л'ї та́ко ѿ приклад* (Лк). У значенні ‘обірваний чоловік’ у говірці смт. Лужани вживають відонімну назву *старець* *Левонт'їй* (Лж), оскільки колись у цьому селі жив бідний чоловік Леонтій. Аналогічне пояснення в іншій говірці має порівняння *йак Гау́рило Саф'т'ичин:* Інф.1 *Йак Гау́рило ходи // ми по́р'їйн'уємо / бо то хо́диў боси́й / i та́к'ї не́мит'ї ноги / / н'іхт'ї та́к'ї до́уг'ї.* Інф.2. *Йак Гау́рило Саф'т'ичин* (Лк). Втраченою для діалектоносіїв є мотивація лексеми *рупташ*, пошиrenoї для номінації неохайногого, обірваного чоловіка в говірці с. Кам’яна. Однак, можемо припустити, що цей номен — наслідок процесу деонімізації, оскільки на Буковині поширеним є прізвище Рупташ (Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). — Чернівці, 2002. — С. 307).

Цей процес не всеохопний, тобто не всі прізвиська стають загальними характерологічними назвами. Наприклад, у говірці с. Луковиця була пошиrena відапелятивна власна назва *Риночка* на позначення чоловіка низького зросту, пор. Рінка,-и, ж. 1. Каструлля (невисока). 2. Невеликий глиняний горщик. 3. Сковорода (Словник буковинських говірок / [ред. Н. В. Гуйванюк, К. М. Лук’янюк]. — Чернівці, 2005. — С. 455). Однак вона не функціонує у говірці як загальна: *Їе од'ин та́кий у нас / прозі́вайутси Риночка // А чого? «Йа ни з'найу чо Ринка наз'вали // од'ну л'удину Ринка наз'вали // це ни кажут на ѿс'их низких»*(Лк).

Прізвиська, якими називають людину, стають основою для творення інших власних назв не з характерологічним значенням. Зокрема, фіксуємо назву частини села, похідну від прізвиська

його мешканця: *Но от / з¹найеш / де ми жи¹йем? // Га¹лан 'іюка нази¹вайеси // то¹го / шо тут бу¹ ю чоло¹в'ік / жи¹й 'нииче нас і ма¹ дуже кра¹сив 'і га¹ландск 'і кури / ѿни бу¹ли чер¹вон 'і / і бу¹ ку¹гут дуже ве¹лікий / і в 'ін ѹс 'о ѹр 'ем 'а ку¹да н 'іде: «Ї¹ мени та¹к 'і кури / ѿ¹ мени та¹кій ку¹гут / ѿ¹ мени та¹к 'і кури / ѿ¹ мени та¹кій ку¹гут» // і от чо¹гос йо¹го / йо¹му при¹думали Ште¹фан Га¹лан // Інф. 2: *Ну Ште¹фан / а С'є¹мн 'он // Інф. 1: То С'є¹мн 'он бу¹ // С'імн 'он Га¹лан / С'імн 'он // Інф. 2: Ну / в 'ін сам бу¹ ве¹лікий чоло¹в'ік і голо¹систий // Інф. 1: Голо¹систий 'може // I то йак н 'ішло / шо це Га¹лан 'іускій кут* (Пд).*

Як зазначають дослідники, прізвиська — це завжди мотивовані назви (Дуйчак М. Прізвиська та їх мотивованість // Проблеми сучасної ареалогії. — К., 1994. — С. 256). Здебільшого їхня мотивація прозора, хоча є випадки, коли номени втрачають первинну семантику, особливо якщо прізвиська мотивовані не лише зовнішністю, рисами характеру, а й якоюсь життєвою ситуацією. Наприклад, у говірці смт. Заболотів загальна назва *файній* стала відапелятивною: *Була од¹на ко¹ліс / йак йа д 'і вочила / та¹ прииш¹ла мама на танц 'і / хочи зак¹ликати дон¹ку / та¹ кажи х¹лопу¹ 'ам в 'іклікати з клубу / та¹ кажи: «Хлопу¹ 'і / зак¹личти¹ нам ту Га¹нушку» // — «Ву¹но / ком¹ру Га¹нушку?» // — «А ту / файну» // Ту / файну // — «Ву¹но / тут ѿ¹є Гану¹шок ба¹гато файніх» // — «Та ту / най¹рашчу!» // Так та Га¹нушка Файн¹а ѿ¹же ста¹ра / і кажут Га¹нушка Файн¹а // Бо мама це дала н¹р 'ізвис¹'ко і так Га¹нушка Файн¹а* (3б).

Мотивацію назв не завжди можна пояснити, в окремих випадках можемо говорити про подвійну мотивацію: з одного боку — подію в житті, з іншого — метафоричним перенесенням назви. У говірці с. Рухотин фіксуємо відонімну характерологічну назву *мо¹тилик* ‘неспокійний, жвавий чоловік’: *Мотил¹ка не¹ма / ѿ¹ болниц 'і // Це таке прізвисько?* Інф. 1. В 'ін н 'і коли спо¹к 'іно не іде / а ту-ту-ду-ту-ду... та¹кій по¹хапливий // Інф. 2. *H'e / то в 'ін / йак ро¹ди¹ / та¹ мама йо¹го наз¹вала «мо¹тилик» / та¹ки Вол 'ка йо¹го наз¹вала мо¹тиликом / ѿна / йак ро¹дила йо¹го ѿ¹настай¹ках у фасулін 'у / та¹ кажи: «A¹ди / м 'ій мо¹тилик» // та¹ так мо¹тилик і зари мо¹тилик / мо¹тилик* (Рх). У цій же говірці у значенні ‘відлюдкувата людина’ вживають порівняння *йак ти¹хон*: *Су¹дит ѿ¹хам 'і / йак ти¹хон / н 'і до¹кого*

/ *н'ї до л'у́деї / н'ї до* *Бога // Али ти́хон / бо* *тошио бу́й ко́лис*
та́кий Ти́хон / на́верно / і так ю́же зари́ кажут (Рх). Втрату мотиваційного зв'язку між назвою та мотиватором вважаємо першим етапом переходу власної назви у загальну. Отже, прізвиська творяться за певними мотиваційними моделями, в основі яких лежать метафоричні та метонімічні перенесення властивостей предметів, тварин, пазуунів, рослин на риси людини. Основою мотивації також можуть бути риси іншої людини, її професія чи спосіб життя.

Основною ознакою характерологічних назв (загальних і власних) є оцінність. Як зазначає Шаховський, «оцінка, зокрема й емоційна, є власне людською категорією, стосується людини і всього того, що якимось чином пов'язане з нею, торкається її фізичної, психічної і соціальної сутності» (Шаховский В. И. Языковая личность в эмоциональной коммуникативной ситуации // Филологические науки. — 1998. — № 2. — С. 62). Оцінка у прізвиськах переважно негативна, хоча не завжди однозначна. Приклади засвідчують, що одні назви мають відтінок зневажливості (*бройлерка, губатий, но́сатий*), інші — легкої іронії (*ба́рашка*), оскільки «відбувається нарощення негативної конотації... при цьому активно діє також інтралінгвальний чинник, що полягає, зокрема, у бажанні мовців уживати експресивно-виразні одиниці замість емоційно-нейтральних та невиразних» (Мілева І. Дисфемізація у фразеологічній номінації зовнішніх рис людини (на матералі східнословблажанських та східностепових говірок Донбасу) // Діалектологічні студії 4. Школо, постаті, проблеми / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. — Львів, 2004. — С. 301). Однак, якщо для загальних назв-антропономенів з характерологічним значенням оцінка — стала категорія, то для відапелітивної лексики — збереження оцінності — це складний процес. Категорія оцінності є визначальною переважно на початковому етапі функціонування прізвиська. З часом така назва набуває ідентифікаційної функції, оскільки втрачається реальний зв'язок із мовою ситуацією чи реальними рисами людини, які закладені в основу номена. Зважаючи на коментарі діалектоносіїв, можемо припустити, що оцінка стабільніша в назвах, з семою ‘рис вдачі’, і менш стабільна — в номенах, які виникли на основі перенесення зовнішніх рис людини.

Отже, система оцінних народних назв покутсько-буковинських говірок різноманітна. Номінаційний акт акумулює в собі досвід людини, її ідеали і цінності, творче асоціативне мислення. Створення нових назв чи вживання предметних назв на позначення людини відбувається за традиційними, переважно метафоричними моделями. Діалектоносій творчо використовують вже наявний лексичний матеріал. Мотивація прізвиськ неоднозначна, часто несподівана. Взаємодія апелятивів і власних назв складна: у говірці як системі відбуваються взаємопереходи загальних назв у власні та власних у загальні або назва функціонує лише як загальна чи лише як власна. Загалом ці явища свідчать, що номінація — це живий, нестатичний процес, а назви людини за характерними рисами — відкрита лексико-семантична система, яка містить не лише застарілі діалектні назви, а й постійно поповнюється новими лексичними компонентами.

Список обстежених говірок та їх скорочення: Вс — Василів, Заставнівський р-н Чернівецької обл.; Гр — Горбівці, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Зб — Заболотів, Снятинський р-н Івано-Франківської обл.; Зл — Зелена, Кельменецький р-н Чернівецької обл.; ЗГ — Зелений Гай, Новоселицький р-н Чернівецької обл.; Іс — Іспас, Вижницький р-н Чернівецької обл.; Км — Кам’янка, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Кж — Княже, Снятинський р-н Івано-Франківської обл.; Лж — Лужани, Кіцманський р-н Чернівецької обл.; Лк — Луковиця, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Мх — Михайлівка, Глибоцький р-н Чернівецької обл.; Нл — Нелипівці, Кельменецький р-н Чернівецької обл.; Пд — Подвірне Новоселицький р-н Чернівецької обл.; Рш — Ращів, Хотинський р-н Чернівецької обл.; Ркш — Рукшин, Хотинський р-н, Чернівецької обл.; Рх — Рухотин, Хотинський р-н Чернівецької обл.; СтЖ — Стара Жадова, Сторожинецький р-н Чернівецької обл.; Яр — Ярівка, Хотинський р-н Чернівецької обл.